

УДК 911.2

ВОЙНА І.М.

ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛІСОВИХ ЛАНДШАФТІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Вінницька область з найдавніших часів була центром землеробства. Ліси інтенсивно вирубувалися, виникали часті пожежі, що різко знизили лісистість цього регіону. Це стало першою причиною того, що натуральних лісових ландшафтів тут майже не збереглось. На сьогодні ліси Вінницької області не мають суцільного поширення. А невеликі лісові масиви, які найчастіше прилягають до берегів річок і межують з переважаючими за площею польовими ділянками, є штучними. Саме у зв'язку з заміною натуральних лісових ландшафтів антропогенними виникає ряд проблем, однією з яких є сучасна висотна диференціація лісових ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Перші спостереження щодо залежності лісу від геоморфологічних умов були проведені В.В. Докучаєвим, а пізніше А.Н. Красновим, Г.І. Танфільєвим, П.П. Кожевниковим. Зокрема, В.В. Докучаєв провів ряд експедицій і спроектував експериментальні роботи щодо штучних насаджень лісів у степу [5]. В роботах А.М. Краснова (1893-1894 рр.) про широколисті ліси лівобережного лісостепу прослідковуються спроби з'ясувати закономірності розподілу рослинного покриву з урахуванням рельєфу місцевості. Детально залежність від місцезростання описав усі типи лісів Подільської височини П.П. Кожевников [7]. В його дослідженнях є вказівка на те, що різноманітність складу лісових асоціацій збільшується з підвищенням рельєфу. Серед сучасних досліджень можна відмітити праці, що містять деякі відомості про висотну диференціацію лісових ландшафтів Вінницької області. Насамперед це праця П.С. Погребняка [9] „Лісорослинні умови Поділля”, де розглянуто розподіл лісових рослин Поділля в залежності від різних природних умов. Важливими, з огляду висотної диференціації лісових ландшафтів Поділля, є роботи Ю.Р. Шеляг-Сосонка [11,12] та Б.В. Заверухи [6]. Ю.Р. Шеляг-Сосонко в межах Поділля виділяє кілька висотних смуг лісової рослинності і зазначає, що найкраще, вони виявлені на ділянках з дуже розчленованим рельєфом.

Мета дослідження. З'ясувати особливості висотної диференціації сучасних лісових ландшафтів, їх видовий склад на різних висотно-ландшафтних

рівнях.

Виклад основного матеріалу. За останні три століття площа лісів Лісостепу зменшилась у 4 рази. Ще у XVIII ст. ліси займали досить значні площі. У складі лісонасаджень, крім дуба, росли граб, ясен, в'яз. Соснові ліси займали відносно бідніші ґрунти на річкових терасах [2]. Однак, потреба населення в деревині та не завжди обдумане вирубування для збільшення площ сільськогосподарських угідь спричинило зменшення площі лісів. Саме тому одним із основних факторів значного скорочення площі лісів та зміни природного середовища є господарська діяльність людини. Суцільне поширення на межиріччях області різних підтипів сірих опідзолених ґрунтів вказує на те, що в доагрокультурний період вони були вкриті лісами [3].

У натуральному стані рослинність чітко розподілялась у залежності від висоти місцевості, експозиції схилів і навіть характеру гірських порід. Сьогодні структура висотної диференціації лісів спрощується, повсюдно переважають грабові або дубово-грабові ліси [4]. І хоч ці ліси є похідними і майже однакові за видовим складом, розміщення в межах різних типів місцевостей дозволяє виділити між ними певну відмінність.

Нижній, акумулятивний висотно-ландшафтний рівень.

Заплавний тип місцевостей. Типовими ландшафтними комплексами заплавних місцевостей великих і середніх річок є лісові урочища чорновільшників та верб на зволжених або заболочених ґрунтах. Крім вологолюбних порід дерев у заплавних місцевостях Вінницької області поширені урочища заплавних лісів з дуба (*Quercus robur*)¹, ясена (*Fraxinus excelsior*), в'яза (*Ulmus*), береста (*Ulmus foliacea*), осокара (*Populus nigra*).

На деяких ділянках долин річок у структурі лісових ландшафтів спостерігається чітка висотна диференціація. Прикладом може бути ділянка долини річки Пд. Буг при впадінні в неї р. Згар. Тут поширені дерново-підзолисті ґрунти, переважають урочища лісових боліт та болотистих луків з трав'яною (осоковою, рогозовою та очеретовою рослинністю). Найчастіше вони приурочені до нижньої ділянки заплави. Крім лучних поширені чагарникові урочища з верби попелястої та вільхи чорної на лучно-болотних ґрунтах. У травостої тут переважають гадючники голий та в'язолистий, безщитник жіночий, а на найбільш зволжених ділянках – очерет [3] (рис. 1).

У межах середньої заплави зростають чорновільхово-ясенів та осиково-тополеві ліси з домішками верби козячої. Часто такі урочища є перехідною смугою від низинних боліт до сирих дібров.

Урочища середньої та високої заплави представлені сирими дібровами та вологими грабовими дібровами на вологих сірих лісових ґрунтах. До складу насаджень домішуються вільха чорна (*Alnus glutinosa* Gaertn), рідше ясен (F.e.) і берест (U.f.), іноді трапляється береза (*Betula*) та осика (*Populus tremula*); другий ярус корінних насаджень представлений кленом гостролистим (*Acer platanoides*) і липою (*Tilia*).

Незначні ділянки високої заплави з сирими лісовими ґрунтами на супіщаному алювії, зайняті урочищами соснових і ялинових насаджень (рис. 1).

Для *надзапавно-терасового типу місцевостей* (нижні тераси долин річок Вінницької області), особливо Побужжя, найбільш характерними є дубово-

¹ В подальшому латинські назви рослин подаються в скороченому вигляді.

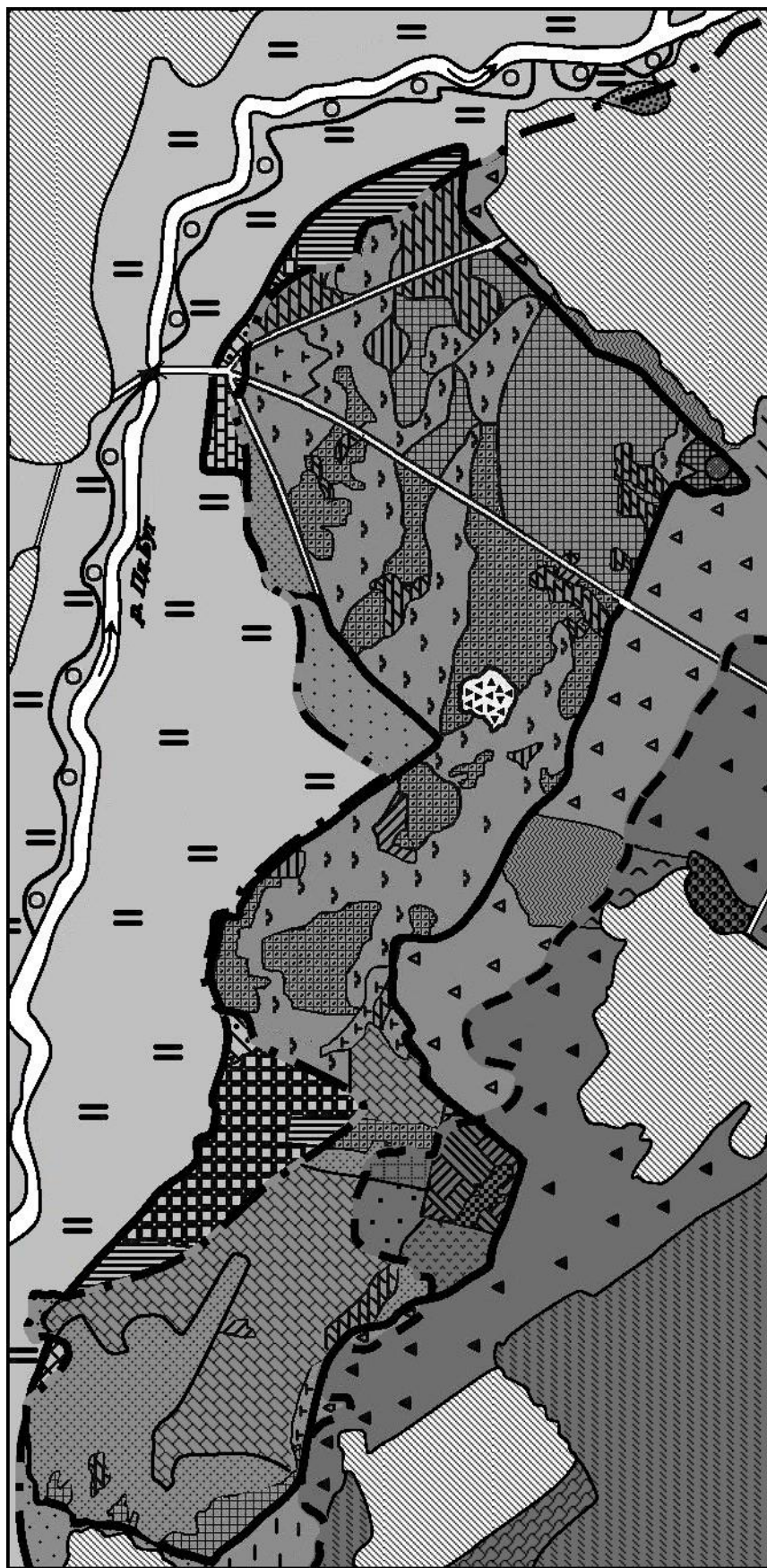
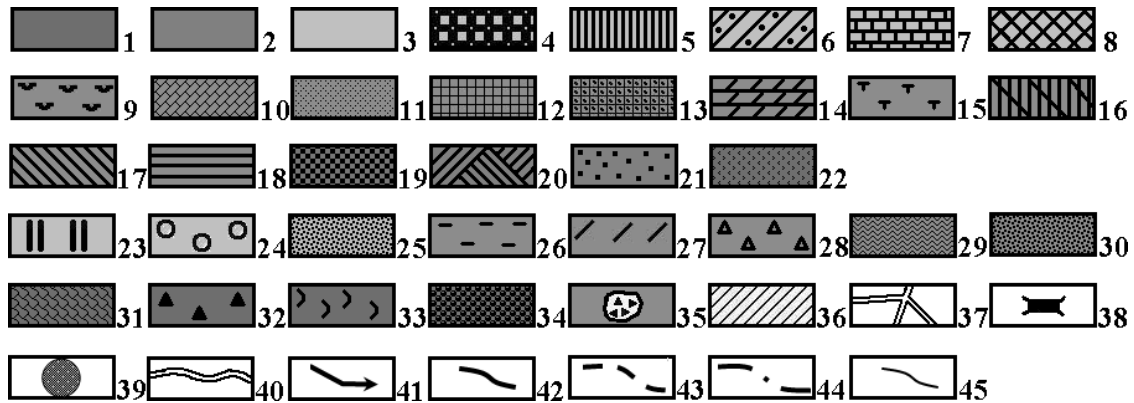

Рис. 1. Сструктура лісових ландшафтів ключової ділянки "Янівська дача" Калинівського району

Типи місцевостей: 1 – плакорний, 2 – надзаплавно-терасовий, 3 – заплавний.

Лісові антропогенні ландшафти. *Заплавні. Урочища:* 4 – сірі діброви на високих заплавах з сірими лісовими вологими ґрунтами на лесоподібних суглинках; 5 – мікрогорбиста поверхня заплави з сірими лісовими ґрунтами на лесоподібних суглинках під сосновими насадженнями; 6 – мікрогорбиста поверхня заплави з сірими лісовими ґрунтами на лесоподібних суглинках під насадженнями ялини звичайної; 7 – мікрогорбиста поверхня заплави з сірими лісовими ґрунтами на лесоподібних суглинках під насадженнями осики, тополі та верби; 8 – заплавні ділянки, зайняті чорновільшнями на торфово-болотних ґрунтах. *Надзаплавно-терасові. Урочища:* 9 – дубово-грабові ліси на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 10 – молоді дубові ліси на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 11 – зрілі дубові ліси на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 12 – соснові бори на сірих лісових ґрунтах; 13 – соснові бори на пісках; 14 – насадження вільхи чорної на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 15 – зволожені улоговини із заростями верби та домішками осики і тополі; 16 – буково-кленові насадження на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 17 – насадження берези на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 18 – насадження ялини на світло-сірих і сірих лісових піщаних ґрунтах. *Плакорні. Урочища:* 19 – вододільні поверхні з насадженнями вільхи чорної на світло-сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках; 20 – вододільні поверхні з насадженнями бука, ясена та клена на світло-сірих лісових ґрунтах; 21 – молоді насадження дуба звичайного на вододільних поверхнях із світло-сірими лісовими ґрунтами на лесоподібних суглинках; 22 – вододільні діброви із світло-сірими лісовими ґрунтами на лесоподібних суглинках.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавні. Лучно-пасовищні Урочища:* 23 - хвилясті поверхні заплави з лучно-болотними та торфово-болотними ґрунтами з різнотравною рослинністю під сінокоси та випас; 24 - мікрогорбисті поверхні нижньої заплави з лучно-болотними ґрунтами з різнотравною рослинністю й посадкою верби плакучої та вільхи чорної. *Садові ландшафти. Урочища:* 25 - мікрогорбиста поверхня високої заплави з сірими лісовими ґрунтами під яблуневим садом. *Надзаплавно-терасові. Лучно-пасовищні ландшафти. Урочища:* 26 - рівна поверхня надзапальної тераси, складена лесоподібними суглинками з сірими лісовими ґрунтами під злаковою рослинністю, що використовується під інтенсивний випас; 27 - перезволожені і заболочені, частково сінокісні балки, зарослі осокою та рогозом; 28 - розорані рівнинно-хвилясті поверхні надзапальної тераси, з сірими лісовими ґрунтами на лесоподібних суглинках під польовими сівозмінами; 29 - слабкопокаті і хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами зайняті городніми ділянками. *Садові ландшафти. Урочища:* 30 - слабкохвиляста поверхня надзапальної тераси з сірими лісовими ґрунтами під яблуневим садом. *Плакорні. Лучно-пасовищні ландшафти. Урочища:* 31 – рівна поверхня, складена лесоподібними суглинками з сірими лісовими ґрунтами під злаковою рослинністю, що використовується під інтенсивний випас. *Польові ландшафти. Урочища:* 32 - розорані слабкопокаті і хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами під польовими сівозмінами; 33 - слабкопокаті і хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами зайняті городніми ділянками. *Садові ландшафти. Урочища:* 34 - хвиляста поверхня з сірими лісовими ґрунтами під яблуневим садом.

Белігеративні ландшафти. 35 залишки бліндажів і окопів, які заросли різнотравно-злаковою рослинністю, кущами шипшини і глоду.

Селитебні ландшафти. 36 - сільські селитебні ландшафти.

Дорожні ландшафти: *Урочища:* 37 – невисокі 0,5-0,7м. дорожні насипи із задернованими різнотравно-злаковою рослинністю схилами.

Інші ландшафтні комплекси: *Урочища:* 38 – міст; 39; – відстійник. 40; – русло річки Південний Буг; 41 – напрям течії річки.

Межі. 42 – лісового масиву; типів місцевостей: 43 – плакорного і надзапально-терасового; 44 – надзапально-терасового і заплавного; 45 – урочищ.

соснові ліси на дерново-підзолистих піщаних ґрунтах. Хвойні породи дерев – сосна (*Pinus*) і ялина (*Picea*) – трапляються майже виключно в штучних насадженнях [1]. Подекуди соснові ліси зустрічаються на виходах гранітів і крейди, а на знижених ділянках терас – у торфових болотах, [8].

По берегах Дністра і Південного Бугу, на нижніх терасах ростуть вільшняки-вологолуби – верба (*Salix*), тополя (*Populus*), вільха (*Alnus*), ясен (F.e.), осокір (P.n.), значно рідше – граб (*Carpinus betulus*), дуб (Q.r.).

Крім борів та суборів на піщаних терасах поширені судіброви, які займають найчастіше верхні надзаплавні тераси. В таких лісах домінують породи, які, як правило, мають кілька ярусів. У першому ярусі переважають дуби (звичайний і скельний) (Q.r.; *Quercus petraea*), ясен звичайний (F.e.), клен звичайний (*Acer platanoides*), явір (*Acer pseudoplatanus*), липа серцелиста (*Tilia cordata*); у другому – граб звичайний (C.), дика черешня (*Cerasus avium*), клен польовий (*Acer campestre*), груша звичайна (*Pyrus communis*), яблуня рання (*Malus*) і дика (*Malus silvestris*), берест (U.f.). Підлісок складається з ліщини (*Corylus*), брусниці бородавчатої та європейської, жимолості, гордовини (*Viburnum lantana*), шипшини, свидини (*Thelycrania*), глоду (*Gratalgus*) та вовчого лика.

Середній, типовий, висотно-ландшафтний рівень.

Переважаючим типом урочищ *схилового типу місцевостей* є діброви, на сірих лісових ґрунтах на лесоподібних суглинках, які зазвичай приурочені до високих нагірних правих берегів рік. Разом з дубом у дібровах зростають ясен (F.e.), липа (T.), клени гостролистий (A.p.) і польовий (A.c.), граб (C.b.), в'яз (U.), берест (U.f.), черешня (C.a.), осика (P.t.), береза (B.), яблуня лісова (M.s.), груша дика (P.c.) тощо. У північних районах лісів мало, і до схилового типу місцевостей приурочені лише окремі ділянки, які представлені урочищами дібров (із дуба звичайного (Q.r.) на чорноземних ґрунтах на лесоподібних суглинках. [3]. На Побужжі найкрутіші схили долин річок зайняті дубово-грабовими лісами на сірих лісових ґрунтах. У їх деревостані переважають граб звичайний (C.b.), дуб звичайний (Q.r.), а інколи – дуб скельний (Q.p.).

У межах Подільської височини ліси приурочені до схилів річкових долин, прирічкових ярів. Схили північної експозиції займають дубово-грабові ліси з добре розвиненим ґрунтовим покривом. Найкрутіші схили займають урочища дубового лісу волосистоосокового, а пологі схили займають урочища дубово-грабового лісу яглицевого. Дубові ліси південної придністровської частини області займають круті схили переважно південної та східної експозицій. На схилах балок і долин поширені урочища дубових лісів на сірих лісових ґрунтах, в підліску яких панує дерен справжній (*Cornus mas*).

Схилі ліси крайнього південного сходу області збереглися у вигляді окремих острівних масивів на схилах річкових долин і балок. Верхні ділянки схилів зайняті урочищами наскельних дібров, утворених дубом скельним (Q.p.). Серед них переважають діброви, в яких перший ярус утворюють насадження дуба черешчатого (Q.r.), до нього нерідко примішуються граб (C.b.), ясен (F.e.), липа (T.), гостролистий клен (A.p.), ільм (*Ulmus scabra*), в'яз (U.). Для другого ярусу характерні дика яблуня (M.s.), дика груша (P.c.), клен татарський (*Acer tataricum*), черешня (C.a.). В підліску часто розповсюджені ліщина (C.), крушина (*Frangula*), черемха (*Padus*) [10].

У межах *плакорного типу місцевостей* переважають дубово-грабові та їх

похідні грабові ліси, які сформувались на малорозчленованих межиріччях з незначними висотами. Менше дубових лісів, які займають найвищі ділянки області з густо розчленованими поверхнями і сірими лісовими ґрунтами.

У північних районах області лісів мало. На вододільних просторах ростуть, переважно, дубові ліси з ліщиною (*C.*) та зірочником (*Stellaria*).

Плакорні місцевості Побужжя зайняті дібровами. Значні площі займають також похідні грабняки, які зростають у дібровах. У межах верхнього Побужжя (Літинський, Калинівський райони) переважають дубові та дубово-грабові ліси на підвищених грядках межиріч з світло-сірими опідзоленими ґрунтами. В центральних районах області ліси поширені рівномірно по території і приурочені до межиріч. Переважають дубово-грабові та їх похідні грабові ліси, що займають вужчі хвилясті межиріччя з світло-сірими опідзоленими ґрунтами. Дубові ліси займають широкі межиріччя з менш вилуженими ґрунтами.

Значна кількість лісів розташована на межиріччях лівих приток Дністра. Так, у верхів'ях цих приток, у Барському та Жмеринському районах, ліси займають найвищі рівнинні ділянки на світло-сірих опідзолених ґрунтах і представлені асоціацією дубово-грабового лісу маренового, а середньовисокі межиріччя займає асоціація дубово-грабового лісу яглицевого. На вузьких межиріччях приток Дністра, в Муровано-Куриловецькому та Шаргородському районах, поширені дубово-грабові ліси з пануванням осоки волосистої у травостой. Дубові ліси на широких межиріччях з темно-сірими опідзоленими та чорноземними опідзоленими ґрунтами характерні для південної придністровської частини – Могилів-Подільський район. На рівнинних ділянках ростуть дубові ліси свидиново-гірськоосокові, ліщиново-гірськоосокові [3]. В межах Ямпільського Придністров'я ліси займають найбільш припідняті ділянки межиріч і представлені грабово-дубовими лісами на дерново-підзолистих ґрунтах та дібровами на чорноземах опідзолених.

Плакорні ліси крайнього південного сходу області збереглися у вигляді окремих острівних масивів на розчленованих вододілах. На півдні області трапляються байрачні ліси, основними деревними породами в яких є: дуб (*Q.r.*), ясен (*F.e.*), клен (*A.*), берест (*U.f.*), в'яз (*U.*), явір (*A.p.*), граб (*C.b.*), яблуня (*M.s.*), груша (*P.c.*), берека (*S.t.*), іноді осика (*P.t.*) та біла тополя (*Populus alba*); у підліску – кизил (*Cornus*), ліщина (*Corylus*), глід (*Gratalgus*), терен (*Prunus spinosa*), гордовина (*Viburnum lantana*), жостір (*Rhamnus*). У Бершадському районі поширені незвичайні для Побужжя сухі дубові і дубово-ільмові ліси. Значні площі представлені похідними грабняками, які утворились внаслідок надмірних рубок дубових насаджень у минулому.

Верхній, денудаційний висотно-ландшафтний рівень.

На особливу увагу заслуговують лісові ландшафти *товтрового* типу місцевостей, оскільки раніше цей тип місцевостей був повсюдно зайнятий лісами. Крім того, особливості рельєфу товтрового типу місцевостей сприяли формуванню лісів багатого флористичного складу. Тут зростали дуб звичайний (*Q.r.*) і скельний (*Q.p.*), бук з домішками липи серцелистої, грабу, ясена, береста. У підліску росли – ліщина, бруслина європейська, плющ.

Сьогодні лісистість товтрового типу місцевостей незначна. Тут переважають урочища дубових і дубово-грабових лісів на сірих лісових ґрунтах, які займають 8-10% території.

Висновки: ліси Вінницької області не мають суцільного поширення. Їх площі постійно зменшуються, хоча в минулому область була повсюдно зайнята лісами. Про це свідчить майже суцільне поширення сірих лісових ґрунтів.

Разом із зменшенням площ лісів, спостерігається тенденція до зміни їх видового складу та висотної диференціації. В натуральному стані лісові ландшафти чітко розподілялись відповідно до висоти місцевостей. Тривалий час створення штучних лісонасаджень не завжди відповідало умовам зростання тих чи інших порід дерев, що призводило до зниження їх якості, а часто і цілковитого знищення. Зараз, при раціональному підході та врахуванні висотної диференціації ландшафтів, можна створити оптимальні умови для відновлення лісів Вінницької області.

1. Бурдейний П.А., Рубін М.Б. Вінницька область. Географічний нарис. – К.: Радянська школа, 1967. 2. Генсірук С.А. Регіональне природокористування. – Львів: Світ, 1992. – 336 с. 3. Геоботанічне районування Української РСР. – К.: Наукова думка, 1977. – 302 с. 4. Денисик Г.І. Лісові антропогенні ландшафти // Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 174. 5. Докучаев В.В. Избранные сочинения. Труды по геологии и сельскому хозяйству. – Т.2. – М.: Сельхозиздат, 1949. – 424 с. 6. Заверуха Б.В. Флора Волино-Подолли и ее генезис. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с. 7. Кожевников П.П. Типи лісу та лісові асоціації Поділля // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 132-168. 8. Маринич О.М., Ланько А.І., Щербань М.І., Шищенко П.Г. Фізична географія Української РСР. – К.: Вища школа, 1982. – 208 с. 9. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 2 – 131. 10. Природа Украинской ССР. Растительный мир / Т.Л. Андриенко, О.Б. Блюм. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 168-185. 11. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Висотна диференціація рослинного покриву Поділля // Укр. бот. журн. – 1970. – Т. 27, № 4. – С. 523-525. 12. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Дубовые леса Подолли // Ботан. журн. АН СРСР. – 1971. – №55. – С. 4-12.

The article illuminates conditions of high-altitude differentiation of wood anthropogenic landscapes of Vinnitsa area. The distribution of a sylvia on miscellaneous high-altitude stages(steps) of landscapes and accommodation(arrangement) in definite phylums of terrains is detailed written. Also lighted main(basic) problems of high-altitude differentiation of forests and capability of their rational accommodation(arrangement) depending on optimum conditions of ascending.